

סיפור עקידת יצחק וביקור אברהם אצל ישמעאל ביהדות ובאסלאם

עידית בר, ירושלים*

בתורה פותח סיפור העקידה במילים: "ויהי אחר הדברים האלה והאלוהים ניסה את אברהם..."⁽¹⁾. חכמי התלמוד אינם מקבלים את הדברים כפשוטם ודנים במילים "אחר הדברים האלה...", אחר אילו דברים? זאת מכיוון שאין קשר בין הנעשה בפרק הקודם לבין סיפור העקידה. ר' יוחנן אומר כי היה זה אחרי דבריו של השטן: השטן קיטרג על אברהם בפני הקב"ה על כי לא הקריב אפילו גוזל קטן כקרבת תודה לה' במשחה שערך לכבוד הולדת יצחק. האל, שהגן על אברהם, אמר כי אף אם יבקש ממנו להקריב את בנו הוא יעשה כן, ומייד לאחר הדברים האלה ניסה ה' את אברהם⁽²⁾. יש לציין כי גם בסיפור של אלכסאאי על סיפורי הנביאים, יש התייחסות לעניין הסעודה שערך אברהם לרגל הולדת יצחק, אך אלכסאאי מציג אותה כסעודה לעניים, ובכך הוא מראה את אדיקותו של אברהם המקיים את מצוות הצדקה לעניים, שהיא אחת ממצוות היסוד באסלאם⁽³⁾.

האל ציווה על אברהם להעלות את בנו לעולה, ואברהם יצא מייד לדרך עם בנו ושני נעריו⁽⁴⁾. מסופר כי השטן עמד לאברהם למכשול. הוא עטה דמות זקן, בא

(1) בראשית, כב', א'.

(2) מסכת סנהדרין, דף פט', ע"ב - שם מסופר על המשחה שערך אברהם לרגל היגמל בנו יצחק, משחה שבעקבותיו התלונן עליו השטן בפני האל. עוד על המשחה שערך אברהם. ר' ספר הישר על התורה - סיפורים מלוקטים מכל מדרשי חז"ל. הוצ' פאר, עמ' 54.

(3) אלכסאאי, מחמד בן עבדאללה, קצץ אלאנביאא, עמ' 150. ר': שוסמן אביבה, סיפורי הנביאים במסורת המוסלמית בעיקר ע"פ קצץ אלאנביאא של מחמד בן עבדאללה אלכסאאי, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, תשמ"א, עמ' 77. מצוות הצדקה היא אחת מחמש מצוות היסוד באסלאם ונקראת "זכאה". לגבי פירוט המצוות ר' לצרוס - יפה חווה, (עורכת), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, עמ' 91-101.

(4) בראשית, כב' ב' - ג'.

(*) זהו חלק מעבודה המשווה בין מקורות יהודיים ואסלאמיים שנכתבה בשנת שבתון. יש בה עניין מיוחד למורים המלמדים את היחידה החמישית בערבית הקלאסית ואסלאם. ראה גם את השוואת הטקסטים היהודיים והאסלאמיים בנושא ביקורו של אברהם במאמרו של שלמה אלון בגיליון זה.

לפני אברהם בדרך ואמר לו: "הֲכִסִּיל או בער אתה אשר אתה הולך לעשות הדבר הזה היום לבנך יחידך?" אברהם לא נרתע כי ידע שזהו השטן העומד לו לרועץ וסילק אותו מעל פניו⁽⁵⁾. השטן לא ויתר, הוא התחפש לבחור יפה תואר וניסה להדיח את יצחק מלכת עם אביו בספרו לו כי בכוונת אביו "הוקן והכסיל" לשחוט אותו היום. יצחק היה נבוך והתייעץ עם אביו, אשר גילה את אוזנו כי זהו השטן וכי אין להקשיב לדבריו⁽⁶⁾. סיפור ניסיון השטן לסכל את העקידה נדון בהרחבה בתלמוד, שם משולבים פסוקים מן התנ"ך בדיאלוג שבין אברהם לשטן. כאשר ראה השטן כי אברהם לא נכנע לדבריו ניסה ללכת בדרך אחרת ואמר: "כך שמעתי מאחורי הפרגוד (המסך שבין ה' למלאכי השרת): השה לעולה ואין יצחק לעולה", כלומר, הוא מגלה אברהם כי בסופו של דבר לא ייאלץ להקריב את בנו, אך אברהם ממאן להאמין לשטן בטענה כי אין להאמין לבדאי, אף אם הוא דובר אמת⁽⁷⁾. בסיפור הקוראני על העקידה לא מופיע שמו של הבן הנעקד, אך רוב המקורות המוסלמים המאוחרים תמימי דעים כי היה זה ישמעאל, רק בתקופות קדומות יותר נקלטו אגדות יהודיות בקשר לעקידה, והיו מקורות מוסלמים שהחזיקו בדעה כי ה"דיביח" הוא יצחק⁽⁸⁾. בקוראן מסופר כי בנו של אברהם התאמץ ללכת עימו בדרך, וכשאביו אומר לו כי ראה בחלום שהוא עתיד להקריב אותו קורבן עונה לו בנו: "אבי, עשה את אשר תצווה..."⁽⁹⁾. הסיפורים על נסיונות השטן לסכל את

(5) ספר הישר, עמ' 61, וכן ח"יני ביאליק וי"ח רבניצקי, ספר האגדה, הוצ' דביר, ת"א, הלך אי עמי לאי.

(6) שם. מסופר כי לאחר שנכשל השטן בשני ניסיונות אלו הלך ונעשה לנהר כדי להטביע את אברהם ובנו, אך לאחר שהתפלל אברהם אל האל גער ה' בנהר והוא יבש. ספר האגדה, עמ' לאי.

(7) סנהדרין, דף פט"ו, ע"ב. דוגמה לשילוב פסוק מאיוב, פרק ד', פס' ו' בדברי השטן לאברהם: "הלא יראתך כסילתך", בכך מנסה השטן להראות לאברהם כי יראת ה' שלו היא כסילות שכן בגללה הוא עתיד לשחוט את בנו. ר' בראשית רבה, "וירא", פרשה נ"ו, עמ' 118: שם גם מסופר על ניסיונות השטן להדיח את אברהם מעקידת בנו. השטן במקרה זה נקרא "סמאל" והוא מנסה כוחו אצל אברהם, ומשנכשל פונה אל יצחק בתואר "בן העניה והדלה", ומתכוון בכך לשרה, כך מעוניין השטן לעורר ביצחק את הרחמים על אמו ולשכנעו לא להצטרף לאביו.

(8) עובדה זו מסייעת לשוסמן בחיזוק דעתה כי אלכסאאי לא חי במאה ה-11, כי אם בתקופה מוקדמת יותר, בתקופה בה טרם השתלטה הדעה שהדיביח הוא ישמעאל, ר' שוסמן, עמ' 76.

(9) סורת אלצאפאת (מס' 37) פס' 104-102: "...קאל: יא אבת אפעל מא תאמר סתג'די או שאאי אללה מן אל(צאברין)".

העקידה לא הופיעו, אמנם, בקוראן, אך הם נדונו בהרחבה באגדות האסלאמיות: טברי, ההסטוריון ופרשן הקוראן מספר על נסיונותיו של השטן לפתות את אברהם, נסיונות העולים בתוהו⁽¹⁰⁾. אלכסאאיי מתאר בקצרה את התנכלויות השטן לשרה וליצחק, אך לא לאברהם, אך גם לפי סיפור זה אברהם הוא שמלמד את יצחק כי השטן הוא זה שדיבר עמו וכי אל לו להקשיב לדבריו⁽¹¹⁾.

על פי התורה, כאשר הגיעו אברהם ובנו אל המקום בו בחר האל, בנה אברהם את המזבח, עקד את יצחק, אך כאשר נטל את המאכלת בידו קרא אליו מלאך ה' לאמור "אל תשלח ידך אל הנער.. כי עתה ידעתי כי ירא אלוהים אתה.." ⁽¹²⁾. בקוראן סיפור העקידה מסתיים בכך שלאחר שאברהם עוקד את בנו קורא אליו קול האומר לו: "אברהם, כבר קיימת את החזון, אכן כזאת נגמול את עושי הטוב"⁽¹³⁾. כוונתו האמיתית של אברהם לשחוט את בנו הראתה לאל כי הוא אכן ירא שמיים, ועל כן נצטווה אברהם להניח לבנו ולהעלות לעולה את האיל במקומו.

בבראשית רבה מסופר כי כאשר שלח אברהם את ידו לקחת את המאכלת לשחוט את בנו בכו מלאכי השרת וביקשו רחמים על יצחק, אז נשרו שלוש מדמעותיהם על הסכין והשחיתו אותה ומשום כך לא יכלה הסכין לבצע את מלאכתה⁽¹⁴⁾. בהשוואה לסיפור המצוי אצל אלכסאאיי ניתן להבחין באלמנטים דומים: אברהם מתכוון לשחוט את בנו, או אז הוא שומע קול קורא המצווה עליו לא לזבוח את בנו, אך אברהם אינו שומע לקול, מכיוון שהוא סבור שההר מדבר אליו, והוא ממשיך בהכנותיו לשחיטה⁽¹⁵⁾. אברהם משחזר את הסכין⁽¹⁶⁾, אך לפתע המאכלת מתהפכת ומסרבת לבצע את השחיטה. אז מופיע הקול שנית ומצווה על אברהם לזבוח את האיל במקום את בנו. בסיפור זה האיל עצמו פותח את פיו ומביע נכונות לעלות לעולה במקום יצחק⁽¹⁷⁾.

(10) טברי, ג'אמע אלביאן פי תפסיר אלקראן, ביירות, 1986.

(11) שוסמן, עמ' 82. אלכסאאיי, עמ' 150.

(12) בראשית כב', יב'.

(13) סורת אלצאפאת, פס' 105: "קד צדקת אלראיא אנא פדילפ נגיזי אלמחסנין".

(14) בראשית רבה, פרשה עמ' 119.

(15) שוסמן, עמ' 78, אלכסאאיי, עמ' 151.

(16) שוסמן רואה בכך רמז להיכרותו של אלכסאאיי עם האגדה היהודית על פיה קהתה הסכין מדמעותיהם של מלאכי השרת, ועל כן נאלץ אברהם להשחיתה. ר' שוסמן, עמ' 79.

(17) שוסמן, עמ' 79, אלכסאאיי, עמ' 151. גם בספר ההסטוריה של טברי מופיע סירוב המאכלת לשחוט את הבן, אלא ששם אין הסכין מתהפכת.

הדמיון בין האגדות האסלאמיות והיהודיות בא לידי ביטוי באי יכולתה של הסכין המאכלת לבצע את השחיטה, בין אם בשל כך שנשחתה מדמעות המלאכים, ובין אם בשל התהפכותה וסירובה לשחוט את הבן הנעקד. יש לציין כי עפ"י אגדות חז"ל השטן לא טמן ידו בצלחת גם בזמן העקידה עצמה: הוא אחז באיל וסיבך את קרניו בסבך כדי שלא יוכל להתקרב לאברהם, או נאלץ אברהם לגשת בעצמו, לשחרר את האיל ולקושרו למזבח במקום בנו⁽¹⁸⁾. אלמנט דומה של ניסיון השטן להפריע לאברהם מצוי במסורות מוסלמיות על פיהן היה על אברהם לידות אבנים בשטן כדי להרחיקו מעליו בזמן העקידה⁽¹⁹⁾. המסורת המוסלמית קושרת את סיפור העקידה למכה ולפולחני העליה לרגל מכה הייתה המקום בו נעקד ישמעאל על המזבח, המקום בו ידה אברהם אבנים בשטן נקרא מנא⁽²⁰⁾, והוא מקום ליד מכה בו חייב כל עולה לרגל במסגרת טקסי ה"חגי" להשליך שבע אבנים קטנות לכל אחת משלוש הערימות אשר שם⁽²¹⁾. טקס העליה לרגל של המוסלמים מסתיים בחג הקרבן (עיד אל־אדחא) בעיר מנא כזכר להעלאת האיל לעולה שם במקום ישמעאל. סיפור נוסף אשר ניכרות בו השפעות הדדיות בין מקורות יהודים למוסלמים הוא סיפור ביקורו של אברהם אצל ישמעאל במדבר לאחר הגירוש. סיפור זה מופיע גם באגדה היהודית המאוחרת וגם בסיפורי הנביאים המוסלמים. הפרטים דומים להפליא, אך המקורות המוסלמים מוסיפים מספר פרטים הקושרים את סיפור העליה למקומות הקדושים לאסלאם במכה: אברהם מגיע רכוב על גמלו למקום מגוריו של ישמעאל במדבר, הוא פוגש באשת ישמעאל, אשר מתלווננת בפניו על מצבם העגום ועל העוני בו הם שרויים. אברהם, אשר לא מזדהה בפני האשה כאבי בעלה, מבקש ממנה למסור לישמעאל כי עליו להחליף את מפתן ביתו. עם שובו מן הציד צבין ישמעאל שהיה זה מסר מאביו כי עליו להפרד מאשה זו ולשאת אחרת על פניה. ואכן כך היה, וכאשר מגיע אברהם לביקור בפעם השניה הוא פוגש אשה השמחה בחלקה, אשר מקיימת את מצוות הכנסת האורחים ומושחת את ראשו בשמן

(18) ספר הישר, עמ' 63.

(19) שוסמן, עמ' 82, תיעלבי, קצץ אל־אנבאא, עמ' 98.

(20) שם.

(21) ר' פירוט טקסי העליה לרגל אצל לצרוס-יפה, עמ' 99-101.

שם למשל מופיע טקס הריצה של העולים לרגל בין הגבעות צפא ומרנה כחיקוי לריצתה של הגר בעת שחיפשה מים לישמעאל הצמא.

בעודו יושב על בהמתו⁽²²⁾. הסממן האסלאמי שנוסף לסיפור זה הוא כי באבן אשר הניחה האשה תחת רגליו של אברהם נותרה טביעת כף רגלו, והיא הפכה למקודשת ונקראה "מקאם אברהים"⁽²³⁾. כמו כן הוסיפו המקורות המוסלמיים פרטים שנועדו להאדיר את אברהם⁽²⁴⁾ ולהפליג בשבחיה של אשת ישמעאל השנייה⁽²⁵⁾. במדרשי האגדה היהודיים מופיע סיפור זה כמעט לחלוטין: אברהם מגיע לבקר את בנו. הוא פוגש באשת ישמעאל המספרת לו כי ישמעאל והגר יצאו להביא פירות ותמרים מן המדבר⁽²⁶⁾.

אברהם מבקש ממנה לחם ומים להשיב את נפשו מן ההליכה במדבר, אך היא טוענת כי אין בידה לא לחם ולא מים. אז מבקש ממנה אברהם למסור לבעלה, לישמעאל, כי זקן אחד מארץ כנען בא לראותו ומסר לו: "חלף מפתן ביתך שאינה טובה לך"⁽²⁷⁾. ישמעאל, אשר מבין את דברי אביו, מגרש את אשתו ונושא אשה אחרת בשם פאטמה. שלוש שנים לאחר מכן, כאשר יוצא אברהם שוב לבקר את בנו הוא פוגש באשת ישמעאל השנייה המספרת לו כי בעלה ואמו

(22) אל(צאלחי, סבל אלהדא וא(ל)רשאד, מתוך לקט סטעים מן הספרות הערבית הקלאסית בעריכת ז. קיסטר וש. אלון, עמ' 7. בפרקי דרבי אליעזר, עמ' 192 נאמר כי שרה אסרה על אברהם לרדת מן הגמל במקום בו שריו ישמעאל, בתימן. זה מסביר מדוע נותר אברהם רכוב על הגמל בעת משיחת ראשו בשמן ע"י אשת ישמעאל השנייה. לפי שוסמן יש גם מקורות מוסלמיים המזכירים את שרה המתירה לאברהם לבקר את ישמעאל בתנאי שלא ירד מהבמה. שוסמן, עמ' 212.

(23) אבן זו, אשר בה יש שקע הדומה לכף רגל, מצויה במכה ונחשבת לקדושה. לפי שוסמן ההסבר המקובל במסורת המוסלמית הוא כי השקע באבן נוצר בזמן שבנה אברהם את הכעבה, ולא כפי שמסופר לעיל. שוסמן, עמ' 213.

(24) אלכסאאיי מספר כי המלאך גבריאל הביא לאברהם סוס מגן-עדן, ועליו הוא רכב כשיצא לבקר את בנו. עפ"י שוסמן, עמ' 114 ייתכן שזו תגובת-נגד לאגדה היהודית לפיה רכב אברהם על גמל פשוט (פדר"א, עמ' 192, ספר הישר, עמ' 55).

(25) באגדה היהודית מסופר שהאשה כיבדה את אברהם בלחם ובמים, אך האגדה המוסלמית מוסיפה גם בשר, כדי להראות את נדיבותה של אשת ישמעאל, שוסמן, עמ' 207.

(26) פרקי דרבי אליעזר, עמ' 192. עפ"י שוסמן מוזכרת הגר כמתלווה אל ישמעאל בעיסוקיו כדי ליצור רציפות לקראת המאורעות הקשורים בהגר - מסופר בתורה שלאחר מות שרה נשא אברהם לאשה את קטורה (בראשית כה' א'), אשר לפי מדרשים אחדים היא הגר. לפי רוב המקורות המוסלמיים הגר מתה עוד לפני ביקור אברהם אצל בנו. שוסמן, עמ' 212.

(27) פרקי דרבי אליעזר, עמ' 193. במדרש אחר מוצגת דמותה של אשת ישמעאל באור שלילי עוד יותר: מסופר שם כי אברהם ראה אותה מכה את בניה באוהל ומקללת אותם ואת ישמעאל. או אז מבקש ממנה אברהם לומר לבעלה להסיר את יתד האוהל הזה ולשים תחתיה יתד אחרת. ספר הישר, עמ' 55.

הלכו לרעות את הגמלים במדבר, היא מכבדת את אברהם בלחם ובמים והוא מברך את ביתם שיתמלא כל טוב. עם שובו מן המדבר יודע ישמעאל כי רחמי אביו עליו, ויש מדרשים המספרים כי הוא אף לוקח את אשתו ובניו ונוסע לבקר את אביו⁽²⁸⁾.



(28) שם. עפ"י פרקי דרבי אליעזר נקבעת התנהגות הנשים לפי מוצאן: האשה הראשונה הייתה מבנות מואב, וכבר נאמר בספר דברים, פרק כג, פס' ד': "לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה'...", ואילו האשה השניה באה ממצרים: "וישב במדבר פארן ותקח לו אמו אשה מארץ מצרים" (בראשית כא, כא). שוסמן, עמ' 206.